

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ З ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО
СТАВЛЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я У ВИХОВАНЦІВ ЦЕНТРІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ
РЕАБІЛІТАЦІЇ З ВИКОРИСТАННЯМ ІННОВАЦІЙНИХ ВИХОВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

УДК 37.013.42 – 364.048.6

*Зоряна Крупник, кандидат педагогічних наук, викладач кафедри психології та соціальної роботи
Тернопільського національного економічного університету*

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ З ФОРМУВАННЯ
ВІДПОВІДАЛЬНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я У ВИХОВАНЦІВ ЦЕНТРІВ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ З ВИКОРИСТАННЯМ
ІННОВАЦІЙНИХ ВИХОВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

У статті обґрунтовано та подано детальний аналіз інноваційних виховних технологій формування відповідального ставлення до здоров'я у вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації. Доведено, що саме інноваційні технології створюють можливість фахівцям здійснювати процес формування відповідального ставлення до здоров'я у вихованців більш цілеспрямовано та ефективно з визначеними концептуальними основами, принципами, змістом діяльності та високою вірогідністю досягнення кінцевого результату.

Ключові слова: *інноваційні виховні технології, відповідальне ставлення, вихованці, соціальні педагоги, центри соціально-психологічної реабілітації, комплексна програма.*

Лит. 5.

*Зоряна Крупник, кандидат педагогических наук,
преподаватель кафедры психологии и социальной работы
Тернопольского национального экономического университета*

**ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ СОЦИАЛЬНЫХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ПО
ФОРМИРОВАНИЮ ОТВЕТСТВЕННОГО ОТНОШЕНИЯ К ЗДОРОВЬЮ У
ВОСПИТАННИКОВ ЦЕНТРОВ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ
РЕАБИЛИТАЦИИ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИННОВАЦИОННЫХ
ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ**

В статье обоснован и представлен детализированный анализ инновационных воспитательных технологий формирования ответственного отношения к здоровью у воспитанников центров социально-психологической реабилитации. Доказано, что именно инновационные технологии дают возможность специалистам осуществлять процесс формирования ответственного отношения к здоровью у воспитанников более целеустремленно и эффективно с определёнными концептуальными основами, принципами, содержанием деятельности и высокой вероятностью достижения конечного результата.

Ключевые слова: *инновационные воспитательные технологии, ответственное отношение, воспитанники, социальные педагоги, центры социально-психологической реабилитации, комплексная программа.*

*Zoryana Krupnyk, Ph. D. (Pedagogy), Lecturer of the Psychology and Social Work Department
Ternopil National Economic University*

**THE TRAINING OF THE FUTURE SOCIAL PEDAGOGUES TO THE CREATION OF
ATTITUDE OF RESPONSIBILITY TO HEALTH AMONG THE STUDENTS IN THE
CENTRES OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION WITH USING THE
INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES**

The article presents the detailed analysis of the innovative educational technologies of formation the responsible students' attitude to health at the socio-psychological rehabilitation. The author proves that the innovative technology gives the experts an opportunity to carry out the process of forming an attitude of responsibility of students to their health, which defines the conceptual framework, the principles, and a content of activity more effectively, moreover, gives the high probability of achieving the final result.

Keywords: *an innovative educational technology, the responsible attitude, students, social pedagogues, the socio-psychological rehabilitation, a complex program.*

Вступ. Проблема формування відповідального ставлення до здоров'я у підростаючого покоління охоплює широкий спектр питань, але необхідність відповідальності за особисте

здоров'я і запобігання його руйнації потребує всебічного і комплексного вивчення усіх можливих інноваційних форм формування здорового способу життя. Незадовільний стан

здоров'я молоді обумовлений падінням суспільної моралі, значним соціальним розшаруванням населення, складною криміногенною ситуацією, комерціалізацією статевих стосунків, раннім початком статевого життя, негативним впливом засобів масової інформації є негативними чинниками для формування безвідповідального ставлення до здоров'я [1].

Аналіз останніх публікацій. Актуальні проблеми охорони здоров'я дітей шкільного віку і підлітків привертають увагу фахівців різних галузей наукового пізнання. Інтенсивність психолого-педагогічних досліджень у контексті проблемного поля нашого дослідження зростає починаючи з 2000 року в Росії та з 2004 року в Україні. Про це свідчить велика кількість дисертаційних робіт, зокрема: питання "ціннісне ставлення до здоров'я", "здоровий спосіб життя", "відповідальність", "відповідальне ставлення до здоров'я" розглядалося різними вченими, зокрема, В. Бобрицькою, О. Єжовою, Н. Зимівцем, В. Муромцем, І. Топчій, О. Соколенко, Л. Сущенко, В. Оржеховською, Т. Федорченко, Н. Чернухою тощо [1; 2; 3; 4; 5]. Однак питання, пов'язані з формуванням відповідального ставлення до здоров'я у вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, висвітлено неповною мірою.

Метою статті є висвітлення та обґрунтування ефективності використання інноваційних виховних технологій формування відповідального ставлення до здоров'я у вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.

Виклад основного матеріалу. Стан здоров'я дітей та молоді в Україні є одним із найвищих державних пріоритетів, оскільки здоров'я – найперша умова успішного розвитку людини, її навчання, виховання, створення сім'ї та виховання дітей. Навчити дітей берегти і зміцнювати своє здоров'я, відповідально ставитися до нього – один із головних напрямів державної політики в галузі освіти [5].

На наше переконання, саме інноваційні виховні технології створюють можливість фахівцям здійснювати процес формування відповідального ставлення до здоров'я у вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації більш ефективно, цілеспрямовано, високою вірогідністю досягнення кінцевого результату та сприятиме у профілактиці негативного впливу соціального середовища на вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації. До таких технологій ми відносимо ароматерапію, хроматерапію, арт-терапію, гештальттерапію, ігрову терапію, казкотерапію, пісочну терапію, цікаві зустрічі, групи медіації, використання засобів медіації.

У контексті реалізації і впровадження нашої комплексної програми "Мій вибір – відповідальне ставлення до здоров'я" для вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації соціальним педагогам було запропоновано цикл практико-орієнтованих *семінарів-тренінгів під назвою "Сучасні психолого-педагогічні технології з формування ціннісного ставлення до здоров'я вихованців"* (8 семінарів-тренінгів по 3 години).

Розкриємо зміст таких семінарів-тренінгів більш детальноше.

Семінар-тренінг № 1 "Ознайомлення із інноваційними соціально-психологічними технологіями: теоретичний аспект".

Метою тренінгу було ознайомлення педагогічних працівників, психологів із загальними основами роботи з інноваційними соціально-психологічними технологіями. Проаналізовано генезис соціальних технологій. Обґрунтовано структуру соціально-психологічних і соціально-педагогічних технологій у контексті формування відповідального ставлення до здоров'я у вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.

Семінар-тренінг № 2 "Ароматерапія як оздоровча технологія".

Семінар-тренінг був спрямований на вивчення досвіду використання у практичній діяльності ароматерапії. Інформація для педагогів: *ароматерапія* – лікування ароматами. Народний досвід та дослідження вчених довели, що запахи здатні керувати настроєм і працездатністю. Ароматерапію застосовують у поєднанні з музикотерапією. Сеанс триває 20 – 30 хвилин. Курс ароматерапії (від 10 до 20 сеансів) призначений для ослаблених, пригноблених або, навпаки, перезбуджених дітей, що в нашому випадку являється частим явищем.

У 1939 році фізіолог Д. Шатенштейн вперше науково обґрунтував і експериментально довів, що деякі нюхові подразники впливають на велику кількість функцій і, особливо, на працездатність індивіда. Так, наприклад, аромати лаванди та розмарину діють заспокійливо і усувають стан стресу, запахи лимона й евкаліпта збуджують нервову систему й підвищують працездатність. Ефірне масло садового чебрецю чудово діє на вегетативну нервову систему. Мігрень та нудота відступають при вдиханні аромату м'яти.

Тривале вдихання лаванди забезпечує снодійний ефект, так само, як ромашки, валеріани, чебрецю, фенхеля і меліси. Ефірні олії базилика, коріандру, дягедю, зі шкірки лимона, майорану, петрушки, евкаліпта тонізують, а фіто – композиції з базилика, коріандру, розмарину, м'яти, чебрецю і вербени створюють аромати, які

прекрасно заспокоюють збуджену нервову систему. Настоянка верби знімає напругу, дратівливість, плаксивість, жалість до себе, приводить людину в стан рівноваги. Настоянка гостролисту зменшує злостивість, знижує почуття ревності. Для того, щоб перевірити, чи підходить настоянка дитині, досить втерти кілька крапель на скроні, в область щитовидної залози. При позитивній реакції настає приємне відчуття розслаблення м'язів.

Отже, використання на заняттях з вихованцями центрів соціально-психологічної реабілітації ароматерапії дозволило організувати профілактичну і психокорекційну роботу з високою ефективністю.

Семінар-тренінг № 3 “Вплив арт-терапії на психологічне здоров'я вихованців”.

Семінар-тренінг був присвячений вивченню сучасної здоров'язбережувальної технології арт-терапії. Інформація для педагогів: в останні роки зріс інтерес фахівців до механізму впливу мистецтва на дитину. Сучасна психологія і педагогіка в значній мірі орієнтована на використання в корекційній роботі різних видів мистецтва як важливого засобу виховання гармонійної особистості дитини, її культурного розвитку.

Поняття “арт-терапії” (художня терапія, терапія мистецтвом) виникло в контексті ідей З. Фрейда і К. Юнга і розглядалося як один з методів терапевтичного впливу за допомогою художньої (образотворчої) творчості.

На даний час поняття “арт-терапія” має декілька значень:

- 1) розглядається як сукупність видів мистецтва, що використовуються в лікуванні та корекції;
- 2) як комплекс арттерапевтичних методик;
- 3) як напрям психотерапевтичної і психокорекційної практики;
- 4) як метод психотерапевтичної і психокорекційної практики. Арттерапія використовується як самостійно, так і в поєднанні з медикаментозними, педагогічними засобами.

Сутність арт-терапії полягає в терапевтичному та корекційному впливі мистецтва на людину і проявляється в реконструюванні психотравмуючої ситуації за допомогою художньо-творчої діяльності, виведенні переживань у зовнішню форму через продукт художньої діяльності.

В даний час арт-терапія в широкому розумінні в себе включає:

- ізотерапію (лікувальний вплив засобами образотворчого мистецтва: малюванням, ліпленням; декоративно-вжиткового мистецтва та ін.);
- бібліотерапію (лікувальний вплив читанням);
- імаготерапію (лікувальний вплив через образ, театралізацію);

- музикотерапію (лікувальний вплив через сприйняття музики);

- вокалотерапію (лікування співом);

- кінезітерапію (танцетерапія, хореотерапія, корекційна ритміка – лікувальний вплив рухами).

Основними функціями арт-терапії є:

- каталітична (очищає, звільняє від негативних станів);

- регулятивна (зняття нервово-психічної напруги, регуляція психосоматичних процесів, моделювання позитивного стану);

- комунікативно-рефлексивна (забезпечує корекцію порушень спілкування, формування адекватної міжособистісної поведінки, самооцінки).

Ґрунтуючись на корекційно-особистісному і діяльнісному підході в розвитку, арт-терапія має за мету гармонійний та здоровий розвиток дитини, розширення можливостей її соціальної адаптації, через мистецтво, участь у громадській та культурній діяльності у мікро- і макросередовищі.

Різні варіанти арт-терапії надають можливість вихованцям центрів соціально-психологічної реабілітації сформувати відповідальну поведінку під час занять з використанням арт-технологій.

Семінар-тренінг № 4 “Кольоротерапія (хромотерапія) як засіб подолання стресових ситуацій”.

Семінар-тренінг було присвячено вивченню “Кольоротерапії (хромотерапії) як засобу подолання стресових ситуацій”. Під час проведення цього семінару педагоги, психологи і соціальні педагоги отримали теоретичні і практичні знання щодо використання таких технологій у галузі корекційної і лікувальної педагогіки.

Наведено фрагмент із запропонованого семінару-тренінгу. У контексті формування відповідального ставлення до здоров'я серед вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації нами було запропоновано для педагогічних працівників проведення занять з *кольоротерапії (хромотерапії)*.

Кольору здавна приписувалося магічне значення, сприятливу або негативну дію на людину, адже для людини зір є найважливішим з усіх видів почуттів. Вплив кольору на людей неоднозначний, а суто індивідуальний, він носить вибіркового характеру, і це необхідно враховувати у роботі з вихованцями центрів соціально-психологічної реабілітації.

Енергія кольору і кольорні відчуття впливають на функції вегетативної нервової системи, ендокринних залоз та інші життєво важливі органи та процеси в організмі людини.

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ З ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я У ВИХОВАНЦІВ ЦЕНТРІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ З ВИКОРИСТАННЯМ ІННОВАЦІЙНИХ ВИХОВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Інформація для педагогів: *синій колір* надає заспокійливу дію, розслабляє, знімає спазми, зменшує головні болі, знижує апетит. *Блакитний колір* надає гальмівну дію при стані психічного збудження. *Фіолетовий колір* пригнічує дію на психічні та фізіологічні процеси, знижує настрій людей. *Червоний колір* активізує, підвищує фізичну працездатність, викликає відчуття теплоти, стимулює психічні процеси. *Зелений заспокоює*, створює гарний настрій. Цей колір благотворно впливає на соматично ослаблених дітей, при лікуванні запалень, при ослабленому зорі. *Рожевий тонізує* при пригніченому настрої, а *жовтий колір* – колір радості, спокою, теплоти, нейтралізує негативні дії.

Отже, знання кольоротерапії для вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації виявилось корисним для позитивної мотивації на формування відповідального ставлення до здоров'я.

Семінар-тренінг № 5 “Основні аспекти використання впливу гештальттерапії на поведінку дитини, яка перебуває у центрах соціально-психологічної реабілітації”.

Основна мета цього семінару-тренінгу полягає у тому, що педагогам було надано інформацію щодо впливу цього психотерапевтичного напряму на поведінку дитини.

Інформація для педагогів. Основною метою гештальттерапії є відновлення психологічних процесів, порушених в ході життєвого циклу особистості і досягнення особистістю зрілості. Під зрілістю розуміється оптимальний стан здоров'я, коли особистість здатна взаємодіяти з середовищем, вільно задовільняючи свої потреби.

Основним положенням гештальтпсихології, з якого вона виходить, є поняття цілісності. Ціле – це якісно нове утворення, яке визначається взаємодією і взаємозалежністю складових його частин.

Поняття організму як цілого розробляється в гештальтпсихології, виходячи з його неповторності, унікальності взаємодії із середовищем, а також його частин між собою. На практиці цей принцип реалізується в тому, що терапевт працює одночасно з вербальним матеріалом і з тілесними проявами. Обговорюючи з клієнтом проблему, терапевт стежить за його тілом. Тілесні прояви є повідомленням про події, неусвідомлювані самим клієнтом. Клієнту пропонується “говорити” від імені частин свого тіла, маніпулювати ними або зробити спробу пояснити їх. Це сприяє цілісному усвідомленню клієнтом самого себе. У процесі терапії виявлені частини особистості інтегруються, приводячи її до цілісності.

Отже, використання методів гештальттерапії у роботі з вихованцями центрів соціально-психологічної реабілітації, на наш погляд, дозволило досягнути гармонійного, цілісного розвитку особистості, адаптувати її до умов зовнішнього та внутрішнього середовища.

Семінар-тренінг № 6 “Ігрова терапія як засіб формування довіри і взаєморозуміння з вихованцями, які перебувають у кризових станах”.

На семінарі-тренінгу педагогами було розглянуто ігрову терапію як метод психотерапевтичної дії на вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації.

Інформація для педагога. Гра сприяє створенню близьких відносин між учасниками групи, знімає напругу, тривогу, страх перед оточуючими, підвищує самооцінку, дозволяє перевірити себе в різноманітних ситуаціях спілкування, знімаючи небезпеку соціально значимих наслідків.

Характерна особливість гри – її двоплановість, яка притаманна також драматичному мистецтву, елементи якого зберігаються у будь-якій колективній грі.

Варто зазначити, що сфера застосування ігротерапії значно розширилася, а загальними показниками, що спонукають до застосування даної інноваційно-виховної технології є соціальний інфантилізм, замкнутість, некомунікабельність, порушення поведінки і погані звички, неадекватна ідентифікація у хлопчиків. Проведення методу ігротерапії накладає на терапевта і виконання відповідних функцій: створення довірливої атмосфери у дитини; емоційне співпереживання разом із дитиною; відображення і вербалізація її почуттів і переживання в максимально точній і зрозумілій для дитини формі.

На наше переконання, педагогу, який буде впроваджувати таку технологію у практику роботи з вихованцями у нагоді стануть такі особистісні характеристики: турбота, прийняття і розуміння дитини, відповідальність за її психологічне здоров'я.

Семінар-тренінг № 7 “Казкотерапія як засіб формування відповідального ставлення до здоров'я: створення терапевтичної казки”.

Семінар-тренінг був спрямований на надання необхідних знань щодо ефективного оволодіння цією технологією.

Метою казкотерапії у контексті дослідно-експериментального дослідження є допомога вихованцям побачити не так реальний світ, як те враження, яке він на них справляє, тобто свій внутрішній світ. Щоб описати його, вони шукають у реальному світі аналогії і, оперуючи ними,

створюють образи, що відповідають їхнім почуттям. Це називається метафорою. Саме метафоричною мовою говорить наша психіка, а точніше – права півкуля головного мозку. Вчені вважають, що ця півкуля мозку відповідає і за наше здоров'я. Кожне заняття казкотерапією має закінчуватися обговоренням: “Чого навчила казка?”. Значення мудрої, доброї казки у вихованні дітей важко переоцінити. Адже це не лише скарбничка мудрості, а й невичерпне джерело розвитку емоційної сфери і творчого потенціалу дитини. Ознайомивши дітей із змістом казки, слід розглянути з ними сюжет, визначити характери персонажів, оцінити їхні вчинки. Варто також запитати, хто з персонажів найбільше сподобався і не сподобався, чому, проаналізувати деякі ситуації, вислови, образи.

Інформація для педагога: казкотерапія є найдавнішим психологічним та педагогічним методом. Казки люблять всі: і діти, і дорослі. Казки лікують душу, а через душу – зцілюють тіло. Люди інтуїтивно тягнуться до казки, шукають у ній прихований зміст, щоб заново відкрити у собі те, що вже відомо, але сховано у глибині серця.

Найбільше, що може “дозволити собі” жанр казки – це натяк на те, як краще поступати у тій чи іншій життєвій ситуації.

Ознака справжньої казки – добрий, позитивний кінець. Це дає дитині почуття психологічної захищеності. Щоб не відбувалось у казці – все закінчується добре. Всі випробування, що випали на долю героїв, навчили їх, зробили мудрими та сильними. З іншого боку, дитина бачить, що якщо хтось чинить поганий вчинок, то обов'язково за це отримує по заслугах, а гарні вчинки та якості завжди винагороджуються. В цьому і закон буття – як ти відносишся до світу, так і він буде відноситись до тебе.

Семинар-тренінг № 8 “Піскова терапія: специфіка її проведення у центрах соціально-психологічної реабілітації”.

Тренер: Пісок і вода – найулюбленіші матеріали для ігор і занять дітей. Пісок “поглинає” негативну енергію, “очищає” енергетику людини, стабілізує її емоційний стан. Перші знайомства малюків відбуваються у пісочниці. Заняття та ігри з піском підносять настрій, викликають емоції радості, спонукають до діяльності. У процесі ігор з піском діти стають більш упевненими та здатними долати труднощі; у них розвиваються тактильно-кінестетична чутливість і дрібна моторика рук.

Матеріал для гри з піском: ящик відповідного розміру; чистий просіяний пісок; лійка з водою; набір мініатюрних фігурок з пластиліну, паперу, пластику, деталі конструкторів.

Роботу з піском доцільно починати з ігор на

розвиток тактильно-кінестетичної чутливості та дрібної моторики рук: “Пальчики долоньки, кулачки – друзі ви мої й помічники”. Тактильно-кінестетичні відчуття – це відчуття, які ми отримуємо через рецептори на шкірі. Вони тісно пов'язані з розумовими операціями, з їх допомогою ми пізнаємо світ.

Ефективними і результативними у контексті нашого дослідження виявилися **використання засобів мультимедіа**. Засоби мультимедіа – це усі засоби для запису та відтворення звуку, фото та відео зображення.

Для ефективного формування відповідального ставлення до здоров'я серед вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації, заходи було проведено у формі тренінгів, вебінарів, коуч-сесій, арт-терапевтичних сесій, занять з використанням ІК-технологій.

На наше переконання, ефективними формами роботи соціальних педагогів із дітьми ЦСПР щодо формування відповідального ставлення до здоров'я є: проведення індивідуальних чи групових бесід; проведення профілактичних ігрок; індивідуальна робота з кризовими категоріями дітей: дітьми, які позбавлені батьківської опіки, дітьми-інвалідами, наркозалежними особами з використанням інтерактивних форм роботи.

Висновок. Таким чином, на нашу думку, використання соціальними педагогами неординарних (нетрадиційних) інноваційних виховних технологій у виховному процесі формування відповідального ставлення до здоров'я у вихованців дає можливість ефективніше впливати та формувати здоров'язберігаючу психологію у дитини, розвивати аналітичне мислення та її оцінну діяльність щодо негативного впливу явищ навколишнього світу, власної поведінки та поведінки оточення на особисте здоров'я. Це відбувається тому, що усі інноваційні технології у виховному процесі спрямовані на максимальне усунення негативних факторів у психологічному, біологічному, соціальному розвитку дитини і створення сприятливого мікро і макроклімату.

Вважаємо за потрібне акцентувати увагу на тому, що процес формування відповідального ставлення вихованців ЦСПР для дітей до особистого здоров'я надзвичайно складний, залежить від багатьох чинників і визначається комплексом певних педагогічних умов. В їхній основі – створення особливого стилю валеологічних відносин між педагогічним колективом і вихованцями, продумана система взаємодії з дітьми; що сприяє оздоровленню атмосфери притулку та формуванню у вихованців позитивного ставлення до себе і оточення.

ТВОРЧИСТЬ ВИХОВАТЕЛЯ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ДОШКІЛЬНОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

1. *Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / [А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; заг. ред. А.Й. Капської]. – К., 2002. – 164 с.*
2. *Безпалько О.В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи: [моногр.] / О.В. Безпалько. – К.: Наук. світ, 2006. – 363 с.*
3. *Соціальна робота: технологічний аспект: [навч. посіб. / за ред. А.Й. Капської]. – К.: Центр навч. літ-ри, 2004. – 352 с.*
4. *Федорченко Т.Є. Дитяча агресивність: проблеми, профілактика: [навч.-метод. посіб.] / Тетяна Євгенівна Федорченко / за заг. ред. В.М. Оржеховської. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю., 2010. – 269 с.*
5. *Чернуха Н.М. Інтеграція виховних впливів суспільства в сучасному освітньому середовищі: [моногр.] / Н.М. Чернуха. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 302 с.*

Стаття надійшла до редакції 05.11.2016
